
Ana Birešev

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Burdijeova teorija muške dominacije*

Sažetak: Pitanje odnosa između rodova kod Burdijea najčešće se vezuje za njegovu knjigu *Vladavina muškaraca*. U pomenutoj knjizi, analiza objektivnih struktura koje doprinose reprodukciji odnosa između rodova zaista je skromna. Međutim, u delima koja su objavljena pre *Vladavine muškaraca* detaljna analiza objektivnih struktura, odnosno mehanizama poput porodice, škole, crkve i države koji posreduju odnose dominacije, gotovo uvek je prisutna. Upravo je ovaj aspekt Burdijeovog istraživanja muške dominacije osvetljen u ovom radu. Posebna pažnja je posvećena vezi klasnih i rodnih odnosa, kao i proučavanju ovih odnosa u porodici, školi, na tržištu rada, na tržištu lingvističkih razmena, kroz studije ukusa i stilova života. Na kraju je data kratka analiza doprinosa i nedostataka Burdijeove teorije roda.

Cljučne reči: muška dominacija, rod, klasa.

Uvod

U savremenim sociološkim teorijama Burdijeov konceptualni sistem je često i široko rabljen, u sociološkim školama najrazličitije provenijencije. To ne treba da čudi, budući da Burdije svoje polazište gradi oslanjajući se na klasike sociološke misli (Veber, Marks, Dirkem) i razvija ga osvrćući se na sociološke, filozofske i antropološke pravce uz koje stasava (egzistencijalizam, strukturalizam, fenomenološke orijentacije, etnometodologija, simbolički interakcionizam, postmodernizam i u okviru njega poststrukturalizam). Neki od pojmova poput habitusa, polja, prakse, tipova kapitala, muške dominacije takođe, obeležili su teorijski opus ovog autora, ali i radove mnogih savremenih sociologa koji često prihvataju pomenute pojmove kao polazište vlastitih saznanjnih pregnuća. Sam Burdije je svoj kategorijalni aparat, uz naknadna preispitivanja, ali gotovo uvek bez značajnih izmena početnih postavki, prenosio i primenjivao u empirijskim istraživanjima kojima je rukovodio, što je moglo samo potvrditi i ojačati njegova osnovna polazišta. Zato slobodno možemo govoriti o burdijeovskoj paradigmi, kao celini ontološko-epi-

---

* Članak je rađen u okviru naučnoistraživačkog projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, pod nazivom Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnosti i izgledi za budućnost, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (br. 149031).

stemoloških i teorijsko-metodoloških shvatanja (T. Kun), koja danas svoju promociju doživljava kroz radove direktnih nastavljača Burdijeove škole, ali i kroz radove šireg kruga poklonika, isto koliko i kroz radove njegovih kritičara, koji, nažalost, više ne mogu da polemišu sa Burdijeom, ali im zato njegova zaostavština pruža dovoljno povoda za žustre rasprave i nikad razrešene dileme. Mnogi pojmovi ovog autora izloženi su različitim, nekad oprečnim interpretacijama, a sam autor ih je, uglavnom ponukan potrebom da se brani od optužbi za strukturalizam, nanovo promišljao, i veoma retko korenito menjao. Izlaganje koje sledi nema ambiciju da Burdijeov pristup oslobodi dvosmislenosti i nedoumica koje su mu inherentne. Bez njih bi burdijeovska paradigma bila hermetična i osuđena na zaborav. Ne samo da osnovni pojmovi ovom prilikom neće biti objašnjeni (poći ćemo od toga da su manje-više poznati), već će Burdijeova teorija muške dominacije biti predstavljena temom koja je zapostavljena u teorijskim osvrtima koji se bave Burdijeovim promišljanjem rodnih odnosa. O čemu je, zapravo, reč?

Jedino delo koje je Burdije u celosti posvetio muškoj dominaciji jeste delo kod nas prevedeno kao *Vladavina muškaraca* (Burdje, 2001). Osvrti na Burdijeov rad kao teoretičara roda uglavnom se odnose upravo na pomenutu knjigu, pri čemu se zanemaruju njegova dela koja su prethodila objavljivanju ove knjige, a koja se *uvek*, u manjoj ili većoj meri, dotiču problematike rodnih odnosa. U *Vladavini muškaraca* Burdije je, premda je nastojao da dà sveobuhvatno objašnjenje rodnog poretka, dakle, da demistifikuje principe društvenog konstruisanja i ovekovečavanja rodova i rodnih podela kao „prirodnih“, te da razotkrije strategije kojima se ova proizvoljna podela posredstvom brojnih mehanizama postvaruje, ipak veću pažnju posvetio subjektivnoj dimenziji rodnih odnosa, odnosno „mentalnim strukturama“ koje, treba napomenuti, nastaju interiorizacijom i inkorporiranjem „društvenih struktura“, dok je analiza objektivnih struktura prilično skromna. U radovima koji su prethodili ovom delu, analiza rodnih odnosa bila je integralni deo analize klasnih odnosa, odnosno proučavanja pojedinih polja društvenog prostora koja, u skladu sa svojom specifičnom konfiguracijom, na različite načine prelamaju društvene nejednakosti, kako klasne, tako i rodne, te Burdije detaljno analizira objektivne strukture i mehanizme koji *doprinose* reprodukciji muške dominacije. Moj cilj je da pokažem da Burdijeova teorija roda samo sagledana u celini, kroz njegov celokupan teorijski i istraživački rad, može da pretenduje na potpunost.

Sintetički pristup i teorija roda

Sintetički pristup Burdije primenjuje u promišljanju i proučavanju muške dominacije, istovremeno ga razvijajući i produbljujući. Vlastiti pristup kvalifikuje kao „konstruktivistički strukturalizam“ ili „strukturalistički konstruktivizam“ i njime nastoji da prevaziđe redukcionizam prirođen i subjektivizmu i objektivizmu i „lažne antinomije“ koje dve oponentne vizije društva nameću (mehanički determinizam/subjektivni voluntarizam, struktura/akter, društvo/pojedinac, pasivno/aktivno, objekt/subjekt, materijalno/simboličko, realizam/nominalizam) i kojim isto

tako teži da ukine dualizme na metodološkom planu (holizam/individualizam, teorija/empirija, objašnjenje/razumevanje, makro/mikro analiza). Ovaj pristup primenjen u analizi muške dominacije omogućio je Burdijeju da podjednaku pažnju posveti, s jedne strane, proučavanju objektivnih struktura društva koje, nezavisno od svesti i volje društvenih agenata – bilo individualnih, bilo kolektivnih – orijentišu njihove prakse i predstave tako da doprinose reprodukciji rodni odnosa, a s druge strane proučavanju subjektivne dimenzije tih procesa, odnosno principa društvene geneze misaonih i objektivnih struktura. Budući da su strukturne konstante muške dominacije „produkt istorijskog rada na proizvodnji uvek istog“, Burdije smatra da „treba ponovo izgraditi *istoriju istorijskog rada dezistorizacije* ili, radije, istoriju neprekidnog (ponovnog) stvaranja objektivnih i subjektivnih struktura muške vladavine koja se stalno ostvarivala od kad postoje muškarci i žene i preko koje je muški poredak neprekidno bio u situaciji da se reprodukuje iz godine u godinu“ (Burdje, 2001: 115). Takav ambiciozan poduhvat bi trebalo da obuhvati:

1) istoriju objektivnih struktura koje doprinose reprodukciji muške dominacije, naročito institucija porodice, škole, crkve, države, istoriju njihovih međudnosa i istoriju njihovih uticaja na subjektivne strukture, odnosno istoriju strukturnih mehanizama i strategija kojima ove institucije značajno doprinose objektiviranju muške dominacije. Kada Burdije analizira objektivne strukture, tada se rodne podele sagledavaju u svetlu klasnih podela koje primarno oblikuju individualne putanje društvenih agenata, te su žene odeljene klasnim razlikama i posmatraju se kao *socijalno heterogena kategorija*;

2) istoriju društvenog konstruisanja razlika između muškaraca i žena kojima se uspostavljaju rodovi; Burdije polazi od toga da kolektivni rad simboličke konstrukcije vrši društveno definisanje telâ tako što veštački proizvodi podelu izdvajajući kao „bitne“ anatomske razlike između muškog i ženskog tela, a zatim proizvoljnu podelu upisuje u tela i naturalizuje konstrukciju („bitno“ biološko svojstvo koje žene razlikuje od muškaraca jeste da imaju takav reproduktivni sistem koji omogućuje prokreaciju, te su one predodređene i kvalifikovane da rađaju decu i brinu o njima, i one to rade zato što je to „prirodno“, zato što je to njihova „suština“). Iz proizvoljno konstruisane podele se dalje dedukuju sve društvene podele (na prvom mestu podela rada) i hijerarhijski poredak rodova se ugrađuje u osnove društva. Kada analizira subjektivne strukture, Burdije naglašava simbolički deficit žena u odnosu na muškarce kao njihov zajednički imenitelj, te žene posmatra kao *socijalno homogenu kategoriju* čiji „negativni simbolički koeficijent“ proizvodi realne društvene posledice.

U *Vladavina muškaraca* dato je razjašnjenje simboličkog nasilja koje je u osnovi pristajanja i žena i muškaraca na poredak rodni odnosa. Simboličko nasilje jeste cenzurisano i eufemizirano nasilje koje se ne može spoznati, ali koje je prepoznato. Ono prikrija proizvoljnost ustanovljenja postojećeg odnosa snaga i održava opštu veru u legitimnost jednog poretka. Poreklo pristajanja na

rodni poredak leži upravo u tome što su pretpostavke na kojima taj i takav poredak počiva udaljene od svake misli koja bi ih prokazala kao arbitrarne i osporila kao nužne i prirodne; one se uzimaju „zdravo za gotovo“ i ne dovode u pitanje. Po Burdijeu, postoji neuništivi uticaj objektivne, rodno hijerarhizovane društvene stvarnosti koja interiorizacijom i inkorporiranjem stvara rodno diferencirane habituse, odnosno matrice mišljenja, opažanja i vrednovanja koje su kroz polno diferencirajuće prakse uključene u tumačenje, organizovanje i kreiranje iste te stvarnosti koja ih proizvodi. Pristajanje na simboličko nasilje nastaje usled slaganja konstitutivnih struktura habitusa dominiranih i strukture odnosa dominacije na koju se oni primenjuju, te dominirani (u ovom slučaju žene) mogu sagledati karakter svog odnosa sa dominantnima (u ovom slučaju muškarcima) samo kroz konceptualne sheme i kategorije koje poretku muške dominacije idu u prilog, bez ikakve mogućnosti izbegavanja logike koja mu je imanentna. Inkorporiranjem objektivnih struktura nastaju i muški i ženski hexis, telesne dispozicije koje se ispoljavaju kroz određene načine držanja, govora, odevanja i ponašanja u svakodnevnim ophođenjima i aktivnostima. Ova disciplina uma i tela plod je nesvesnog legitimisanja muške dominacije koje se neguje poput najsvetije tradicije. Kontinuirani istorijski rad kolektivnog i individualnog nesvesnog obezbeđuje reprodukovanje rodni odnosa kroz vekove. Stoga Burdije poseže za primerom kabilskog društva kao pogodnim „instrumentom arheologije istorijskog nesvesnog“ i knjigom Virdžinije Vulf *Ka svetioniku*, kako bi potvrdio svoju tezu o muškoj dominaciji kao „transistorijskoj konstanti“.

Kao što vidimo, *Vladavina muškaraca* se mnogo više bavi društvom u nama no društvom van nas. U nastavku izlaganja biće predstavljena Burdijeova analiza objektivnih struktura koje doprinose održanju postojećeg rodno poretka, a koju srećemo u gotovo svim njegovim delima. Međutim, najpre mora biti predloženo Burdijeovo shvatanje odnosa klasnih i rodni podela, pri čemu ćemo se zadržati samo na mestima gde ih Burdije direktno dovodi u vezu.

Klasa i rod

Klasa je kod Burdijea određena „strukturom odnosa među svim relevantnim svojstvima kroz koju ta svojstva, kao i njihovi stvarni efekti na prakse, tek dobijaju značenje“ (Bourdieu, nav. prema: Spasić, 2004: 240). To znači da za njega „klasa ili jedna frakcija klase nije definisana samo položajem u odnosima proizvodnje tako da može biti prepoznata preko indikatora poput profesije, prihoda ili nivoa obrazovanja, već i preko izvesnog *sex-ratio*-a, preko utvrđene distribucije u geografskom prostoru (koja nikada nije društveno neutralna) i preko celog jednog skupa pomoćnih karakteristika koje, kao prećutni zahtevi, mogu funkcionisati kao stvarni principi selekcije ili isključenja, a da nikada ne budu formalno objavljeni (to je slučaj, na primer, kod etničke ili polne pripadnosti)“ (Bourdieu, 1979: 113). Zato se u određenju klasa Burdije oslanja na zvaničnu nomenklaturu socioprofesionalnih kategorija preuzetu od INSEE (francuski Institut za statističke i

ekonomske studije), ali i na istraživanja kojima je rukovodio. Na osnovu količine kapitala, kompozicije kapitala (relativna količina pojedinih tipova kapitala – ekonomskog, kulturnog, socijalnog, simboličkog – u ukupnom kapitalu) i načina na koji ove dve dimenzije evoluiraju u toku vremena, on prepoznaje tri klase: 1) dominantnu klasu (s dve frakcije – dominantnom i dominiranom), 2) sitnu buržoaziju (koja ima tri frakcije – sitnu buržoaziju u opadanju ili tradicionalnu sitnu buržoaziju, sitnu buržoaziju čiji su pripadnici angažovani na izvršilačkim poslovima i novu sitnu buržoaziju) i 3) dominiranu klasu. Dakle, da bi „konstruisao“ klase i frakcije klasa kao jedinice analize, on ne uzima u obzir samo profesiju i/ili nivo obrazovanja pojedinih članova klase, nego i njihov pol, njihovu starost, mesto stanovanja i druge indikatore klasnog položaja. „Principi sekundarne podele (poput nacionalnosti ili pola) koji imaju sve šanse da budu ignorisani u uobičajenim analizama *isto tako dugo koliko nisu služili kao osnova za bilo kakav oblik mobilizacije*, označavaju potencijalne linije podele prema kojima jedna grupa društveno percipirana kao jedinstvena može da se raspadne, na način više ili manje dubok i trajan“ (ibid.: 118). Svi sekundarni faktori, između ostalih i pol, koji ulaze u „sistem konstitutivnih determinacija klasnog položaja“ međusobno su hijerarhizovani jer imaju „različitu funkcionalnu važnost“ i „vrlo nejednaku strukturalnu efikasnost“, a „grupe mobilisane na osnovu nekog sekundarnog kriterijuma (kao pol i starost) imaju sve šanse da budu ujedinjene manje trajnim i manje dubokim sličnostima i solidarnošću, nego grupe mobilisane na osnovu fundamentalnih determinanti položaja“ (ibid.: 118). Pol je, premda sekundarna, veoma važna dimenzija klase. Tako su „osobine pola neodvojive od osobina klase isto kao što je mlad limun neodvojiv od svoje kiseline“ (ibid.: 119).

Poznato je da kod Burdijea podešavanje dispozicija prema zahtevima koji su upisani u društveni položaj ima za posledicu „relativnu homogenizaciju“ dispozicija onih pojedinaca koji zauzimaju slične ili iste položaje u društvenom prostoru i spontano usklađivanje njihovih praksi. Ono što skupinu pojedinaca čini klasom, jesu upravo njihovi „orkestrirani habitusi“ koji u harmoničnom sadejstvu potvrđuju kolektivne strukture koje ih proizvode. Habitusi su primarno klasni habitusi, ali su oni isto tako „polno diferencirani i polno diferencirajući“. Istorijskim radom rodne socijalizacije društveni agenti bezuslovno stiču fundamentalne dispozicije koje podrazumevaju proizvoljno konstruisanu razliku između muškaraca i žena, koja prve stavlja u položaj nadređenosti, a drugima pripisuje položaj podređenih. Početna objektivacija ovih razlika se ostvaruje u parovima suprotnosti koji se izgrađuju na osnovu apostrofiranih razlika između polova, a koje služe kao konceptualizujuće i organizujuće načelo stvarnosti. Poput klasnih, rodni habitusi se stiču primarnom socijalizacijom u porodici, tokom vremena održavaju i obnavljaju intenzitet svog dejstva i oblikuju sva trenutna i buduća iskustva društvenih agenata, individualnih i kolektivnih. Habitusi, kao klasni i rodni, formirani su tokom kolektivne istorije, stiču se tokom individualne istorije i „deluju kroz praksu i za praksu“ (Bourdieu, 1979: 545). Sadejstvo klasnih i rodni habitusa podrazumeva dvostruku orkestraciju habitusa koja proizvodi klase i njima inhe-

rentne rodne poretke kao realne socijalne kategorije. Odatle sledi da je položaj žena, zbog simboličkog preimućstva muškaraca u svakoj od postojećih klasa, unapred osuđen na dodatnu degradaciju u odnosu na položaj muškaraca iz njihove klase – kao što je položaj žena koje, na primer, pripadaju dominiranoj klasi gori u odnosu na položaj žena koje pripadaju dominantnoj klasi, jer se ove prve socijalizuju i deluju u skladu sa znatno ograničenijom strukturom mogućnosti i kobno su saživljene sa predstavama koje im nameće njihov društveni položaj. Klasno-rodnu koaliciju Burdije problematizuje kroz brojna istraživanja i teorijske radove koji su posvećeni analizi pojedinih polja: porodice, podele rada u kući i van nje, školskog sistema, naročito univerziteta, tržišta rada, zatim umetničkog i književnog polja i s njima povezanih klasno determinisanih ukusa, ekonomije lingvističkih razmena, birokratskog polja, političkog polja.

Žene, porodica, podela rada u domaćinstvu

Porodica je društvena fikcija, ona je proizvod društvene konstrukcije. Međutim, ona je realna, kaže Burdije, u tom smislu što je kolektivno prepoznata. Princip njene konstrukcije je sam društveno konstruisan, a dele ga i usvajaju svi društveni agenti, individualni i kolektivni. Kada se u istraživanjima ili statističkim izveštajima porodica tretira kao osnovna ćelija društva ili, pak, kada se većini članova društva ona nameće kao neizostavan životni cilj koji usmerava njihove prakse, vrši se objektivizacija rada konstrukcije društvene stvarnosti i porodica nanovo zadobija svoju realnu dimenziju. Korespondencija objektivnih i mentalnih struktura uspostavlja doksično iskustvo sveta, a porodica je u srcu te očiglednosti jer se predstavlja kao najbliža prirodnom stanju stvari. Neupitno pristajanje na određene oblike mišljenja i sisteme klasifikacija ili, kako to Burdije ponekad naziva, povodeći se za Dirkemom, „logički“ ili „moralni konformizam“, rađa realne društvene posledice kroz društvenu kodifikaciju konstrukcija i organizovanje svih praksi spram tih konstrukcija kao najtrajnijih, najstabilnijih, najstvarnijih društvenih tvorevina. Postvarenju fikcije doprinosi u najvećoj meri država kroz zvanično proklamovana imenovanja koja su društveno poznata i prepoznata, zvanične kategorizacije stanovništva koje podrazumevaju porodicu kao primarnu organizacionu jedinicu i kroz političke i socijalne aranžmane koji se odnose na porodicu i favorizuju je kao najispravniji, najmoralniji, najfunkcionalniji i najhumaniji oblik suživota; „porodica je zaista jedna fikcija, jedan društveni artefakt, jedna iluzija u najprostijem smislu te reči, ali jedna ‘dobro utemeljena iluzija’, zato što, budući da je proizvedena i reprodukovana uz garanciju države, ona u svakom trenutku dobija od države sredstva da postoji i da se izdržava“ (Bourdieu, 1994: 145).

Rad institucionalizacije porodice nastoji da je izgradi kao „*te/o*“ – trajno utemeljenu grupu koja se, zvaničnim činom imenovanja i kodifikacijom tog imenovanja na osnovu društveno poznatih i prepoznatih kriterijuma, integriše unutar sebe i distingvira od grupa koje su drugačije označene i imenovane, a koja

uspostavlja istinsku solidarnost simboličkih interesa svih članova grupe, vrši poistovećivanje individualnih identiteta sa kolektivnim identitetom i nalaže potčinjavanje zahtevima reprodukcije „*tela*“, odnosno njegovog identiteta koji počiva na solidarnosti (Bourdieu, 1985: 72-73). Porodica zato ima društvenu potvrdu da je jedinstven i harmoničan entitet koji je zasnovan na neuslovljenoj ljubavi, privrženosti, brizi, pažnji, solidarnosti, bezinteresnom pomaganju. Svakodnevni praktični rituali treba da demonstriraju uzajamnu naklonost i ljubav članova porodice, postaju obaveza koja se ne vidi kao takva jer je diktirana stečenim „ljubavnim dispozicijama“, a svaki član se saživljava sa „‘duhom porodice’ – generatorom privrženosti, velikodušnosti, pažnje“ (Bourdieu, 1994: 140). Na taj način, porodica se svim društvenim agentima nameće kao element konceptualnih shema i podela u društvu koje se oslanjaju na te iste sheme, tj. ona je sastavni deo kognitivnih struktura, ali se nameće i kao generator osećajnog kompleksa koji obezbeđuje koheziju i opstanak porodične grupe, tj. ona je produkt osećajnih dispozicija. Ova težnja da se integrisanost porodične jedinice totalno ostvari i da se stalno održava kao takva, konstituiše je kao „*telo*“; podrazumeva se da se u skladnoj porodici individualni interesi članova poklapaju sa kolektivnim interesima porodične grupe. Međutim, kada deluju neki dezintegrativni faktori, bilo spoljni, bilo unutrašnji, porodica postaje „*polje*“ u kome se odvija borba među njenim članovima za očuvanje ili promenu odnosa sile, fizičke, ekonomske i simboličke; u slučaju porodičnog nesklada individualni interesi dobijaju primat u odnosu na kolektivne. Ovaj potencijal porodice da bude prestrukturirana u skladu sa individualnim, ponekad konfliktnim interesima članova najčešće ne može da se razvije. Burdije smatra da bi jedan od razloga mogao biti taj što muška dominacija nalaže integraciju porodične grupe i ne dozvoljava da se porodica od „*tela*“ pretvori u „*polje*“ (ibid.: 141).

Upravo su za održanje kohezije uže i šire porodice zadužene žene kao supruge, koje kroz redovne kontakte i posete ili izuzetna okupljanja povodom raznih proslava nastoje da porodicu „drže na okupu“, pa čak i da prošire rodbinsku mrežu, da time održe i povećaju socijalni kapital porodične grupe i da obezbede što širi sistem podrške, materijalne i emocionalne, ako se za njom ukaže potreba. Međutim, najčešće se ovo zalaganje žena vidi kao akt njihove dobre volje ili odraz njihove plemenite ženske „prirode“, a ne kao rad koji je veoma naporan, odgovoran i koji treba ceniti i nagraditi. Isto tako se ne vidi korist koja proizlazi iz njihovog estetskog rada na održavanju i ulepšavanju sebe, ali i svih članova porodice koje one neguju i oblače, rada na uređenju kuće, dekorisanju, kupovini nameštaja, održavanju bašte, gajenju cveća... (Burdje, 2001: 135). Ove strategije predstavljanja sebe i čitave porodične grupe, koje su isključivo njihova briga, imaju za cilj pretvaranje ekonomskog u simbolički kapital, te je na ženama odgovornost da stalno odgovaraju na nove i nove zahteve tržišta simboličkih dobara koji su emanacija muške volje i želje. Žene su estetski objekti oblikovani prema muškoj viziji lepog i privlačnog kojoj teže da se približe, i dalje su samo predmeti razmene na tržištu simboličkih dobara kojim vladaju

muški zakoni. I sav njihov rad u domaćinstvu, koji opstaje čak i uz sve češće zapošljavanje žena, ima funkciju da doprinese simboličkoj nadgradnji proizvodne uloge njihovih muškaraca, te je kao takav uvek drugorazredan, potcenjen, nevidljiv, bezvredan i neplaćen. Burdije primećuje da dolazi do nekih pomaka, naročito u najfavorizovanim društvenim kategorijama, u pravcu sve većeg zapošljavanja žena i njihove sve vidljivije prisutnosti u javnoj sferi, što neminovno vodi njihovom udaljavanju od poslova u domaćinstvu i raskidu s tradicionalnom podelom rada između polova u kući; to, naravno, može imati dalekosežne posledice, jer mlađe generacije žive i edukuju se uz izmenjeni model muško-ženskih uloga (ibid.: 122-124). Veliki doprinos rasterećenju žena u domaćinstvu dala je industrija potrošačkih dobara sa proizvodima koji olakšavaju kuvanje (gotovi i polugotovi proizvodi, mikrotalasne pećnice...), čišćenje i pranje (počev od hemijskih sredstava do mašina za pranje, usisivača...) i slično. Uprkos rasprostranjenom korišćenju jaslica i obdaništa, uprkos boravku dece u školama koje delom preuzimaju odgovornost za njih dok pohađaju nastavu ili druge školske aktivnosti, staranje o deci i dalje iziskuje dosta vremena oba roditelja (ukoliko nije reč o jednoroditeljskoj porodici), ali veći deo tereta pada na žene. Burdije zapaža da je, i pored uočljivih promena u odnosima među životnim partnerima u privatnoj sferi, tradicionalni obrazac podele rada među polovima iz domaćinstva prenet u javnu sferu i da su žene i dalje estetski objekti koji odgovarajućim izgledom i držanjem treba da doprinesu uvećanju simboličkog kapitala organizacija, ustanova, preduzeća za koje rade.

Žene i školski sistem

Poznato je Burdijeovo stanovište, podržano rezultatima empirijskih istraživanja, da školski sistem nije neutralna instanca, već mehanizam dominacije, klase i rodne, koji obezbeđuje konzerviranje odnosa dominacije i konstantan ideološki rad na njihovoj legitimaciji. U svojim empirijskim istraživanjima posvećenim obrazovnom sistemu, Burdije se prvenstveno bavio obrazovnom strukturom i odnosom koji ona uspostavlja sa studentima s obzirom na njihovo socijalno poreklo, ali nije zanemario ni podelu studenata prema polu koja takođe određuje ovaj odnos. Upravo u ovim istraživanjima pokazano je kako je transformacija obrazovnih struktura u pravcu otvaranja prema većem broju učenika bila proračunata „neutralizacijom“ njenih efekata, odnosno, onim što Burdije naziva „translacija strukture šansi za pristupanje školi“. Burdijeovi nalazi potvrđuju značajan porast šansi za studente koji imaju niže socijalno poreklo i za studentkinje da se upišu na Univerzitet, ali isto tako pokazuju da se oni opredeljuju za određene fakultete koji su manje vrednovani i, shodno tome, zauzimaju nižu poziciju u hijerarhiji fakulteta. Tako na primer, studenti i studentkinje istog socijalnog porekla imaju jednake šanse da steknu visoko obrazovanje i na osnovu toga bi se mogao izvesti zaključak da model tradicionalne podele rada među polovima i dominantna predstava o prirodnoj intelektualnoj inferiornosti devojaka, o njihovim

skromnim sposobnostima i talentima iščezavaju. Međutim, devojke u mnogo većoj meri u odnosu na studente koji pripadaju istoj klasi prave očekivane izbore, te je indikativno njihovo većinsko prisustvo na filozofskom i filološkom fakultetu, kojima pripada niže mesto u hijerarhiji fakulteta. Izbor devojaka je iznuđen u meri u kojoj je i samoizbor: „Ako se momci i devojke jedne iste socijalne kategorije razlikuju manje prema njihovim objektivnim šansama da pristupe visokom obrazovanju nego prema njihovim šansama da studiraju takav ili takav tip studija, to je velikim delom zato što roditelji i same mlade devojke nastavljaju da pristaju na jednu sliku specifično ženskih 'kvaliteta' i 'talenata' koja ostaje podređena tradicionalnom modelu podele rada između polova“ (Bourdieu et Passeron, 1985: 91). Odgovori na neka pitanja postavljena u istraživanju idu u prilog ovakvoj tvrdnji, pa tako, iako studentkinje mnogo više nego druge kategorije žena odbacuju tradicionalno definisan položaj koji im društvo namenjuje, u odgovorima na pitanja koja se odnose na viđenje svog položaja, vrednovanje sebe i anticipaciju vlastite budućnosti potvrđuju tradicionalne predstave koje oblikuju kolektivnu budućnost ovih devojaka, a Burdije ovo ilustruje odgovorima devojaka čiji roditelji pripadaju buržoaziji i koje uglavnom žele da se po završetku studija bave „ženskim zanimanjima“ (profesorke, školski psiholozi, dekoraterke...). Uz to, izražena je i često eksplicitno napomenuta želja da se posvete porodici i podizanju dece, a u skladu sa tim i želja da budu zaposlene sa pola radnog vremena kako porodica ne bi trpela zbog posla. Studentkinje ne osećaju posebnu bliskost sa svojim studijama kako ne bi umanjile ili čak porekle deo svog identiteta koji ih vezuje za tradicionalno ženske zadatke majke i supruge. U poređenju sa studentima istog pokreta, one imaju skromniju predstavu svojih obrazovnih kapaciteta, izražavaju osećaj poniženosti pred tehnikama intelektualnog rada, i premda skoro isto vremena koliko i studenti posvećuju nastavnim aktivnostima i čitanju obavezne literature, one mnogo ređe posežu za literaturom koja nije obavezna, poput savremenih filozofskih i socioloških dela koja bi mogla da ih se tiču i prošire im vidike. Razlika je uočena i u stepenu zainteresovanosti za politička i sindikalna pitanja, te se manja zainteresovanost studentkinja za ovu problematiku odražava i na njihovu slabu zastupljenost u političkim i sindikalnim organizacijama (ovo drugo Burdije povezuje sa njihovom slabom sklonošću ka levim orijentacijama); one manje čitaju novine, naročito one s političkom tematikom (ibid.: 90-94). Predočeni rezultati istraživanja nam odaju sliku studentkinja kao jedne neekspozicirane i neambiciozne kategorije koja revnosno odgovara na zadatke što ih propisuje kruti program njihovih fakulteta, izbegava sve intelektualne igrarije, avanture i iskorake kako ne bi ugrozila „garantovanu budućnost“ i koja, demonstrirajući poslušnost i servilnost, doprinosi društvenoj konstrukciji predstave o ženama uopšte, tako da savršeno opravdava tradicionalnu (muškocentričnu) konstituciju visokog obrazovanja, odnosno čitavog društva.

Otvaranje obrazovnog sistema prema defavorizovanim kategorijama proizvelo je na nivou visokog obrazovanja posledice koje donekle poništavaju pozitivne učinke ove „demokratizacije“. Reč je o tome da je povećanje broja onih koji

diplomiraju dovelo do obezvređivanja diplome, mada ne svih diploma u istoj meri. Naime, vrednost diplome određuje se na ekonomskom i simboličkom tržištu i zavisi od vrste diplome, odnosno vrste fakulteta koji je izdaje i odnosa ponude i potražnje za tom vrstom diplome. Masovan ulazak žena u visoko obrazovanje, naročito primetan po završetku Drugog svetskog rata, ne samo da je presudno doprineo devalvaciji diplome uopšte, nego je, budući da je taj ulazak bio obeležen izrazitom koncentracijom žena na pojedinim fakultetima koja se održava do današnjih dana (ekstremni su primeri filološkog fakulteta i farmacije), doveo do pada vrednosti upravo diploma tih fakulteta. Tako, na neki način, stepen feminizacije nekog fakulteta određuje položaj datog fakulteta u hijerarhiji fakulteta, a time i vrednost diploma koje dodeljuje – viši stepen feminizacije povlači manju vrednost na tržištu. Manje cenjeni fakulteti (poput filozofskog) i discipline u okviru njih (psihologija, istorija umetnosti, na primer) utočišta su pripadnika dominiranih klasa i devojaka različitog socijalnog profila koji su „preživeli“ selekciju srednjeg obrazovanja, a sada prave izbore u skladu sa svojim „suicidalnim“ potencijalom (u smislu „školskog mortaliteta“). „Devojke su spram dečaka kao što su studenti donjih klasa spram studenata iz privilegovanih sredina“ (ibid.: 94), što znači da je kategorija devojaka koje pripadaju dominiranoj klasi dvostruko ugrožena jer su one, ukoliko izbegnu eliminaciju, osuđene da prave najnužnije izbore. U njihovom slučaju, socijalna pripadnost, koja je za Burdijea najizraženiji faktor diferencijacije u studentskoj sredini, udružena sa polnom pripadnošću rezultira iznuđenim izborima koji su za njih uspeh kakvi god da su, jer je uspon ovih devojaka do visokog obrazovanja svojevrstni socijalni presedan i uspeh sam po sebi, ali su zapravo ti izbori većito podešavanje prema kolektivnim očekivanjima da će one doživeti neuspeh. Burdijea vidi ovaj hijerarhijski sistem disciplina i fakulteta, odnosno obrazovni sistem u celini, kao „polje u kome deluje jedna centrifugalna sila, obrnuto proporcionalna stepenu školskog uspeha, i jedna centripetalna sila, proporcionalna inerciji koju je jedna individua (ili tačnije, jedna kategorija individua) sposobna da suprotstavi neuspehu i eliminaciji s obzirom na ambicije društveno definisane kao saglasne sa njenim polom i sa njenom klasom, tj. s obzirom na modalitet svojstven njenom polu njenog klasnog etosa“ (Bourdieu et Passeron, 1970: 118). Dalje, povećanje broja diplomiranih rezultira njihovim povećanim prisustvom na tržištu radne snage, te su ljudi prinuđeni da se zbog velike konkurencije bave zanimanjima koja zahtevaju niže kvalifikacije no što im ih potvrđuje njihova diploma, ili se opredeljuju za nastavak školovanja kako bi uvećali dotad kumulirani kulturni kapital, i s njime povezan simbolički kapital, i tako bili konkurentniji na tržištu rada, što, naravno, iziskuje nova ulaganja novčanih sredstva i intelektualnog napora. Dodatno obrazovanje je mnogo češće izbor studenata koji pripadaju dominantnoj klasi, najpre zato što su oni najviše zastupljeni među uspešnim studentima, a zatim zato što sami sebe smatraju predisponiranima za tako nešto, te im takav izbor izgleda kao prirodan nastavak njihove obrazovne karijere. Uz to, obrazovni mehanizmi pružaju mogućnost naslednicima iz dominantne klase da, pribegavajući rekonverziji

ekonomskog u kulturni kapital, izbegnu deklasiranje. Studenti skromnog porekla i naročito žene iz ove kategorije, u nedostatku bilo kakvih podsticaja da postupaju drugačije, osuđuju se (be) na samo-eliminaciju, uključuju se na tržište rada i prihvataju poslove za koje su često prekvalifikovani. Na taj način, strukture dominacije, klasne i rodne, nastavljaju da se reprodukuju, generišući nove strategije adaptirane izmenjenim uslovima objektivne stvarnosti. Obrazovne strukture su potporni mehanizmi ovih prilagođavanja koji, menjajući se, *doprinos*e konzerviranju poretka dominacije.

Žene i tržište rada

Burdije, kao i feminističke autorke Ebot i Volas (Abbott and Wallace, 1997), uočava tri paralelna procesa na tržištu rada: *esencijalizaciju* ženskog rada (žene su na osnovu društveno pripisanih osobina predodređene da obavljaju poslove u javnoj sferi koji su srodni onim poslovima koje obavljaju u domaćinstvu; njihova „prirodna“ humanost i brižnost ih kvalifikuje za poslove bolničarki, socijalnih radnica...), zatim *feminizaciju* (na primer, službenički posao je usled velike zastupljenosti žena postao ženski posao) i *seksualizaciju* ženskog rada (telesni hexis, saobražen muškoj predstavi poželjnog i privlačnog, postao je gotovo imperativ za zaposlenu ženu i često je stavljen u službu prodaje nekog proizvoda, uvećanja simboličkog kapitala organizacije u kojoj rade...). Burdije, slično autorima koji se bave ženama na tržištu rada, konstatuje da postoji horizontalna i vertikalna segmentacija tržišta rada. Ova prva znači da su žene koncentrisane u manje plaćenim i manje cenjenim zanimanjima; naime, ima veoma malo žena u onim zanimanjima koja se smatraju muškima i koja su istorijski potvrđena kao takva, bilo da je njihov ulazak na tržište rada posredovan obrazovanjem ili ne. Vertikalna segmentacija znači da se žene zadržavaju na nižim nivoima u hijerarhiji određenog zanimanja ili da im je profesionalna mobilnost ka višim i bolje plaćenim poslovima postupna i teža no muškarcima. „Najbolja potvrda nesigurnosti položaja koji je dat ženama na tržištu rada je, bez sumnje, činjenica da su one uvek manje plaćene od muškaraca, i kada je sve ostalo isto, da one dobijaju manje značajna mjesta sa istim diplomama i, naročito, da su proporcionalno više pogođene nezapošljenošću i privremenim zapošljenjem i radije sklonjene na mjestima na određeno vrijeme – što, pored ostalog, ima kao posledicu njihovo skoro sigurno isključenje iz igara moći i perspektiva za karijeru“ (Burdije, 2001: 127). Jednim delom, zato što je dosta žena zaposleno u socijalnim službama koje su vezane za birokratsko polje, a drugim delom, zbog lošeg položaja na tržištu rada, zbog otpuštanja kojima su najviše pogođene, zbog nemogućnosti da se preko celog dana staraju o deci i da ih izdržavaju u periodu kada ne rade što zbog porodijskog odsustva, što zbog nezaposlenosti, žene veoma zavise od države, odnosno od, kako to Burdije kaže, njene „leve ruke“ i njene socijalne politike. Stoga su one i prve žrtve ograničavanja te iste (Bourdieu, 2001: 71).

Žene, ukusi, stil života

Klasni habitusi na osnovu inkorporiranih sistema klasifikacija proizvode klasifikovane prakse podešene prema regularnostima koje su inherentne položaju u društvenom prostoru, a koje su sâme klasifikujuće budući da se izgrađuju kroz diferenciranja i vrednovanja tih praksi. U osnovi ovih praksi je logika distinkcije kojom se služe svi društveni agenti da se klasiraju i da klasiraju druge. Tako kulturno polje postaje poprište borbi klasa, koje različitim kulturnim praksama nastoje da održe razlike među njima koje ih konstituišu i potvrđuju kao klase. „Borba klasa se najčešće predstavlja u neprepoznatljivom i eufemiziranom obliku borbe za legitimnu hijerarhizaciju različitih praksi, tj. borbe za društveno klasiranje“ (Bonnewitz, 2002: 85). Društveni agenti se konzumacijom i prisvajanjem kulturnih dobara, koja su i sâma klasirana, klasiraju i distingviraju međusobno u trenutku kada pribegavaju određenoj kulturnoj praksi i manifestuju svoj *ukus*. *Goût* (ukus) je ujedno i *dégoût* (gađenje, odbojnost), „ukusi funkcionišu istovremeno kao faktori integracije, potvrđujući pripadnost jednoj klasi, ali i kao faktori isključenja“ (ibid.: 85). Svi izbori, voljni i iznuđeni, sve preferencije (u apercipiranim granicama objektivnih mogućnosti za njihovu realizaciju) u pogledu ishrane (vrste hrane, način pripreme, vrste i količine pića, način konzumiranja i serviranja hrane, propratni rituali), u pogledu telesnog *hexis*-a (nega, zdravlje, odeća, držanje, ponašanje, sport), u pogledu kulture (poznavanje, praćenje i bavljenje filmom, muzikom, literarnim stvaralaštvom, pozorištem, fotografijom, slikarstvom), u pogledu jezika, organizovanja slobodnog vremena, putovanja i zabave itd., konstituišu *stil života* po zahtevima upisanim u položaj; ova ospoljavanja klasnog habitusa su sastavni deo strategija distingviranja i predstavljaju „istu ekspresivnu intencionalnost“. Burdije razlikuje tri tipa stila života: 1) buržoaski – izdvaja se „dobrim ukusom“ koji buržoazija definiše i nameće kao merilo ukusa za sve klase; 2) sitno-buržoaski – „kulturna dobra volja“ u čijoj je osnovi prepoznavanje (ne i znanje) legitimne kulture i težnja za prisvajanjem dominantne kulture uprkos nedovoljnim „kapacitetima“ za tako nešto; sitna buržoazija izgrađuje stil života koji odslikava stalnu tenziju između nužnosti da se bude „vulgaran“ i volje da se bude distingviran; i 3) stil života dominirane klase – karakteriše ga „nužni izbor“; ne može se poistovetiti sa kontra-kulturom, jer ne osporava legitimnost dominantne kulture, i nije kultura u klasičnom smislu, već više „rasuti fragmenti jedne naučene kulture, manje ili više stare (kao medicinska znanja), izdvojeni i reinterpretirani prema osnovnim principima habitusa klase i integrisani u dominantnu viziju sveta koja ih proizvodi“ (Bourdieu, 1979: 459).

Ukus koji se ogleda u određenim namirnicama koje se konzumiraju i načinu njihovog pripremanja u tesnoj je vezi sa predstavama o kućnoj ekonomiji i podeli rada između polova. Ispitanici koji izjavljuju da njihov svakodnevni jelovnik sadrži kuvano jelo, čija priprema iziskuje puno vremena, truda i umešnosti, većim delom pripadaju dominiranoj klasi; oni dele tradicionalnu koncepciju ženske uloge kao domaćice koja je u potpunosti posvećena domu i dobar deo dana provodi

„uz šporet“. Kontrast tome jesu žene koje pripadaju dominiranoj frakciji dominantne klase (podrazumeva se da su one zaposlene) koje slobodno vreme uglavnom posvećuju svojoj deci ili obogaćivanju kulturnog kapitala, a ne kuvanju; ovo je i svojevrsno narušavanje provlađujuće društvene predstave o „prirodnosti“ tradicionalne podele rada među polovima, budući da su njihovi životni partneri (ako ih imaju) blagonakloni prema tako uređenom životu, čak i veoma kooperativni. U dominiranoj klasi riba i voće su za muškarce nepodesna hrana, jer se moraju uzimati sitni zalogaji i hrana se mora prinostiti usnama, što na neki način podriva njihovu muškost koja obično nalaže krupne zalogaje i puna usta; „praktična filozofija muškog tela kao vrste moći, velike, snažne, enormnih potreba, strogih i brutalnih koja se potvrđuje u ukupnom muškom načinu držanja tela, a naročito pred hranom, jeste u osnovi podele hrane između polova, podele koja je prepoznata, kako u praksama tako u diskursu, od strane oba pola“ (ibid.: 211). Muškarcima pripada pravo da više jedu i više piju, pošto im je kalorična hrana potrebna kako bi imali snage za težak fizički rad; meso se u prvom redu sprema za njih, servira im se u velikim komadima i više puta ako požele, a žene uzimaju manje parče i manje kvalitetnije delove mesa, jer „one stvarno nemaju želju za nečim što bi mogle pojesti drugima, prvenstveno muškarcima“ (ibid.: 214). Status muškaraca dečaci potvrđuju kada, po ugledu na očeve, jednim jelom dva puta napune tanjir, a status žena devojčice, po ugledu na majke, potvrđuju kada počnu da se lišavaju jela (smanjuju količinu i kvalitet), dečaci dok mirno sede i jedu u ritmu koji im odgovara, devojčice dok donose jela i obigravaju oko stola ne bi li uslužile svoje očeve i braću iako su prekinule svoj obrok (ibid.: 216-217). Buržoasko obedovanje se razlikuje od onog kod dominirane klase zato što se insistira na formi – postoji utvrđeni redosled jela i ritam jedenja koji diktiraju muškarci, a kojeg svi moraju da se pridržavaju; svako naredno jelo zahteva promenu dotad korišćenog tanjira; postoji niz ceremonijalnih pravila i žene imaju propisanu ulogu u ritualima za stolom i oko stola, ali su one opet te koje serviraju jela, rasklanjaju, odnose prljave i donose čiste tanjire.

Telo je najočiglednija objektivacija ukusa klase koja se manifestuje na nekoliko načina: najpre, kroz dimenzije (visina, težina...), zatim kroz oblik (okruglo, vretenasto, uspravno, pogrbljeno...) i kroz držanje, održavanje, kondiciju, zdravlje i snagu. Telo, njihova pojavnost, odeća, pa i korekcije na njemu (promene frizure, puštanje brade, brkova, sve do hirurških intervencija) zavise od ekonomskih sredstava i kulture koja podržava određena investiranja u telo. Ono što čini „pojavu“ jesu simbolički znaci koji vrednost dobijaju u okviru sistema distinktivnih oznaka i postaju instrumenti u ekonomiji simboličkih dobara. Obično se telesna svojstva dominantne klase poistovećuju sa moralnim vrlinama, ona su apsolutni kriterijum lepote i s njom povezane vrline. Tako se izvanredna lepota devojaka koje pripadaju dominiranoj klasi naziva „fatalnom“, jer je pretnja postojećoj hijerarhiji vrednosti i položaja. Odevanje kod pripadnika dominirane klase je krajnje funkcionalno, oni nastoje da za malo novca kojim raspolažu kupe nešto korisno, „nešto što se isplati“. Kecelje i papuče koje žene iz ove klase

nose u kući odražavaju njihovu vezanost za kuću: papučama štite tepih ili pod od prljanja, a keceljom štite druge odevne predmete, budući da se odeća koju nose van kuće ne razlikuje puno, čak je ista. Sitno-buržoaske žene više pažnje obraćaju na odeću koju nose van kuće, pogotovo odeća za posao ili za neke svečane prilike, porodične skupove i večere sa prijateljima do kojih one drže, mora biti kvalitetnija i „luksuznija“ od one koja se nosi u kući. Nalazi Burdijeovog istraživanja pokazuju da upotreba kecelje opada kako idemo uz društvenu hijerarhiju, dok odeća, odnosno broj, kvalitet i cena odevnih predmeta raste uz društvenu hijerarhiju.

Ulaganje u odeću i kozmetiku je proporcionalno očekivanjima materijalne i simboličke dobiti na tržištu rada gde telesna svojstva (u širem smislu reči) mogu dobiti vrednost prilikom obavljanja profesionalne delatnosti i u profesionalnim odnosima sa kolegama, nadređenima ili poslovnim partnerima. Žene iz domini-rane klase imaju manji pristup i manje šansi da uspeju u profesijama u kojima je investiranje u telo imperativ, delom zato što nisu svesne da je lepota sama po sebi vrednost i ne znaju u kojoj meri ona može doprineti većem profitu na tržištu rada i tržištu simboličkih dobara. Sitna buržoazija (naročito nova, čije su pripadnice većinom zaposlene u profesijama vezanim za medije: novinarka, voditeljke,...) zahteva određeno držanje sa ciljem da se distanciraju od vulgarnog izgleda i držanja donje klase i da prikrije lažno prepoznavanje dominantne kulture (njih obeležava *alodoxia*, heterodoksija doživljena kao ortodoksija, odnosno prepoznavanje koje nije znanje). Zato žene sitne buržoazije nastoje da potvrde prepoznavanje dominantne predstave tela tako što joj se prilagođavaju, premda nemaju telesni kapital da bi pretendovale na visoke profite. One su nezadovoljne svojim telom (najviše njih želi da promeni nešto na glavi i nezadovoljno je pojedinim delovima tela, uglavnom smatraju da su ti delovi preveliki), ali svesne da je lepota profitabilna, spremne su da rade na poboljšanju svoje spoljašnosti, čak i da se podvrgnu estetskoj hirurgiji. Dominantne klase veruju u vezu estetske i moralne vrednosti zato što im to verovanje nameće dominantna predstava telesnog, te se one „osećaju superiornima kako zbog unutrašnje, prirodne lepote njihovog tela, tako zbog umešnosti da ga ulepšaju“; lepota je za njih „dar prirode“ i „sticanje vrline“ kroz rad na održanju i unapređenju lepote. Vidimo da žene buržoazije i žene sitne buržoazije teže da svoju pojavnost usaglase sa legitimnom predstavom o telu, ali ostaju podeljene različitim telesnim predispozicijama da je realizuju. To kod ovih drugih rađa neugodnost (kao kad se kaže da se neko „ne oseća dobro u svojoj koži“) utoliko veću ukoliko je veće odstupanje „realnog tela“ od „idealnog tela“. Ovo je primer *par excellence* „otuđenog tela“ koje nastaje u odnosu koji pojedinci održavaju sa društvenom predstavom tela. Tako, stalno korigovanje tela i jezika vodi „izdaji“ vlastitog tela i njegovom žrtvovanju predstavama drugih, ono postaje talac socijalnog položaja. „Ugodnost“ je osećaj koji kod buržoazije nastaje iz ljubavi prema svom telu i moći da postavlja pravila opažanja i poimanja vlastite lepote kao standarda lepote uopšte (ibid.: 227-229). Burdije zaključuje da opaženo telo ima dve dimenzije, klasnu i rodnu,

koje su neodvojive jedna od druge: „sheme društvenih klasiranja kroz koje je telo praktično shvaćeno i vrednovano su uvek dvostruko utemeljene, u društvenoj podeli i podeli rada po polu, odnos prema telu se specificira prema polu i prema obliku koji uzima podela rada po polu s obzirom na položaj koji se zauzima u društvenoj podeli rada“ (Bourdieu, 1977: 54).

Iako je interesovanje za sportske aktivnosti među ženama malo, ipak je napomenuto da žene sitne buržoazije praktikuju sportove koji doprinose uvećanju njihovog telesnog kapitala, a najbolji primeri bi bili danas veoma moderni „sportovi“ – teretana, umetničko plivanje ...

Kulturne preferencije (pozorište, film, opera ...) uglavnom su istovetne za oba pola jedne klase, s tom razlikom što je u dominiranoj frakciji buržoazije ta istovetnost posledica slobodnog izbora oba pola, dok ostale klase i frakcije zadržavaju „otvoreno autoritarnu predstavu hijerarhijskih odnosa između klasa, generacija i polova“ (Bourdieu, 1979: 423), te su preferencije žena podešene prema preferencijama muževa.

Muškarci dominirane klase imaju rigorozna pravila u pogledu oblačenja, jezika i kulture koja im ne dozvoljavaju estetska i kulturna odstupanja, ne samo zato što smatraju da su estetski zahtevi upućeni isključivo ženama, ni samo zato što su obeležje buržoazije; njihov kulturni i estetski „ostrakizam“ je posledica odbijanja da se *potčine* zahtevima koje smatraju ženskim i buržoaskim iz straha da bi pristajanje na te zahteve bilo „duplo odricanje muškosti“ (ibid.: 444). To je razlog što se kultura dominirane klase konstituiše kao oličenje muškosti, snage, moći, borbenosti, prema strogim pravilima muškaraca i za muškarce. To podrazumeva da postoje i stroga pravila koja se odnose na žene iz ove klase: u pogledu oblačenja, držanja, seksualnosti, devičanstva (u istraživanju potvrđeno kroz stavove prema nošenju pantalona – dobre za rad i kuću, ali ne i za javnost, prema mini-suknjama – negativan stav, prema devičanstvu – shvaćeno kao potvrda moralnosti, itd.). Da ovakav zaključak koji je izveo iz empirijskih podataka ne bi poslužio kao osnova za „klasni rasizam“, Burdije naglašava da to što se kod deprivilegovanih socijalnih kategorija snaga tela, kondicija i borbenost vide kao esencijalna odlika muškosti mora biti dovedeno u vezu sa zahtevima tržišta rada koje radnike i seljake vrednuje na osnovu tih osobina, dakle, život cele porodice nekog radnika ili seljaka zavisi od snage tela i sposobnosti da se pobeđi konkurencija (borbenost, nadmetanje). Kultura klase koja veliča muškost je očigledan primer toga kako se nužnost pretvara u vrlinu.

Burdije primećuje da „skup društveno konstituisanih razlika između polova teži da se smanji u meri u kojoj se penjemo uz društvenu hijerarhiju i naročito dok idemo prema dominiranim frakcijama dominantne klase u kojoj žene teže da prisvoje najtipičnije muške prerogative, poput čitanja novina zvanih novine mnjenja i interesovanje za politiku, kao što se muškarci ne ustručavaju da iskazuju interesovanja i dispozicije koje se tiču ukusa na primer, koja bi ih drugde izložila opasnosti da budu smatrani ‘mekušcima’“ (ibid.: 445-447).

Žene i ekonomija lingvističkih razmena

Odnosi komunikacije, čiji sastavni deo čine lingvističke razmene, jesu „odnosi moći koju zadobijaju izvršioc (ili institucije) obuhvaćeni tim odnosima a koja im kao dar ili potlač omogućava da zadobiju simboličku moć“ (Burdije, 1977: 26). Jezik je kao strukturisana i strukturisuća struktura instrument dominacije jedne klase nad drugom, muškaraca nad ženama; njegova strukturisuća moć počiva na verovanju u legitimnost izgovorene reči. Jezik objedinjuje lingvističku kompetenciju i njoj odgovarajuće telesne tehnike (on je jedna od dimenzija telesnog *hexis*-a). Može se govoriti o *lingvističkom habitusu* koji je oblikovan kako načinom na koji je usvajan, tako načinom na koji se upotrebljava. Određeni izgovor, stil izražavanja (fond reči, dužina rečenica, ritam izgovaranja reči, visina glasa...) i primerene telesne radnje koje omogućuju i dopunjuju govor (pokreti usana, ruku, položaj glave...) uče se ne samo slušanjem onoga što drugi govore, nego kroz praksu, kroz govorenje, kroz razmenu u okviru porodice čiji članovi zauzimaju položaj u društvenom prostoru i praktikuju jezik koji je pripisan tom položaju (Bourdieu, 1982: 83). Dominantna klasa ima monopol na legitimnu lingvističku kompetentnost koja se ogleda u tome što se njeni članovi pridržavaju gramatičkih pravila i drže do stila izražavanja koji podrazumeva bogat rečnik, bez psovki i žargonskih izraza, a izražavanje je apstraktno i formalizovano. Sitna buržoazija se odlikuje lingvističkom hiperkorektnošću, potrebom da se kod sebe i drugih traže i ispravljaju greške. Jezik dominirane klase karakterišu odstupanja od legitimnog jezika koja se namerno zadržavaju; izražavanje se odlikuje oslanjanjem na konkretne podatke i primere iz svakodnevnog života; nema upotrebe apstraktnih pojmova. Jezik ove klase je imun na nastojanja da se kroz školski sistem koriguje, a Burdije to objašnjava činjenicom da je taj i takav jezik konstitutivno obeležje kulture dominirane klase koja se zasniva na muškim vrednostima i veličanju muškosti i „sa tačke gledišta dominirane klase, usvajanje dominantnog stila izgleda kao odricanje društvenog identiteta i seksualnog identiteta“. Za žene koje pripadaju ovoj klasi prihvatanje dominantnih pravila govora i izražavanja mnogo je manje dramatično, jer to ne podriva njihov identitet. Burdije prepoznaje kod ovih žena spremnost da disciplinuju svoj jezik, da „skrate jezik“, da otčute, slušaju i uče jezik dominantne klase, što on povezuje sa njihovom naučenom poslušnošću. Isto tako, on smatra da su one motivisane novim zahtevima tržišta simboličkih dobara čiji je jedan deo i tržište lingvističkih kompetencija, a budući da je udaja za mnoge od ovih žena jedino sredstvo društvenog opstanka, ili pak uspona, one nastoje da usvoje jezik dominantne klase kako bi povećale svoju vrednost na bračnom tržištu (ibid.: 35).

Vidimo da, kada Burdije zasebno proučava pojedina polja društvenog prostora, dolazi do izražaja podeljenost žena po klasnim granicama. Iako polja imaju svoju osobenu logiku i dinamiku koju obeležava borba za prisvajanje kapitala specifičnih za dato polje, kroz ta polja se prelamaju klasni odnosi karakteristični za društvo u celini. Žene „*ostaju odeljene jedne od drugih* ekonomskim i kulturnim razlikama koje, pored ostalog, utiču na njihov objektivni i subjektivni način

da podnose i iskuse mušku vladavinu“ (Burdje, 2001: 129). Ali, one istovremeno bivaju izjednačene i ujedinjene „jednim negativnim simboličkim koeficijentom“ (ibid.: 128) koji ih odvaja od muškaraca i proizvodi njihovu subordinaciju i saživiljenost sa njom u svim poljima društva u kojima su zastupljene i angažovane. Poredak rodova ima pojačane negativne efekte ako se spuštamo niz društvenu hijerarhiju. U najgorem položaju su svakako žene iz dominirane klase, one su dvostruko dominirane, dominirane dominiranih; one su žrtve ekonomske nužnosti i žrtve, ali i protagonisti simboličkog nasilja, a kombinacija ovih nužnosti je kobna i ne pruža nikakvu mogućnost za promenu. Međutim, to ne znači da su žene iz dominantne klase potpuno imune na nužnosti koje se konsekventno vezuju za mušku dominaciju – ekonomska obezbeđenost jeste neophodan, ali ne i dovoljan uslov oslobođanja. Premda im bolji društveni položaj, više obrazovanje i bolje plaćena zanimanja obezbeđuju ekonomsku sigurnost i pružaju mogućnost sagledavanja vlastite potčinjenosti, pa čak i privilegiju poricanja i odbacivanja falonarcisoidne vizije i organizacije društva, što je za pripadnice dominiranih klasa čist luksuz, žene iz dominantne klase se neprestano sreću, bolje reći sudaraju s poretkom rodova koji je ugrađen u objektivne strukture i koji ih svakodnevno podseća na to ko su i šta treba da budu i primorava ih da prave kompromise sa kolektivnim očekivanjima i „prirodnim“ poretkom stvari. Zato ćemo se složiti sa Burdijeom da simbolička revolucija – demaskiranje i dekonstrukcija principa i predstava na kojima počiva muška dominacija – za koju ih kvalifikuje stečeno obrazovanje, nije dovoljna za ukidanje poretka rodova ukoliko nije praćena i radikalnom promenom društvenih struktura i mehanizama na koje se poredak rodova oslanja. To podrazumeva istovremenu dekonstrukciju i restrukturaciju, odnosno ukidanje svih nužnosti ovog sveta.

Doprinosi Burdijeove teorije roda

Burdije je nastojao da obuhvati sva ključna pitanja i probleme koji tište one koji se bave tematikom rodnih odnosa. Kada su njegov teorijski rad pratila i empirijska istraživanja, nikada nisu izostala pitanja koja bi detaljnije rasvetlila načine na koje rodni odnosi konstituišu društvo i koja bi nam pružila neposredniju sliku o položaju žena, njihovim stavovima i njihovom svakodnevnom iskustvu vlastite podređenosti. Burdije izgrađuje jedinstven identitet teoretičara roda koji ostaje sociolog i sociologa koji nikada ne zaboravlja da je teoretičar roda. Sagledavanje Burdijeove teorije roda u svetlu glavnih feminističkih orijentacija (liberalnog feminizma, radikalnog, marksističkog, materijalističkog, socijalističkog, „crnog“ i postmodernog feminizma – za klasifikaciju v. Abbott and Wallace, 1997) omogućilo nam je da bolje procenimo doprinos ovog autora feminističkom diskursu. Ukratko, ono što Burdije donosi novo u odnosu na protagoniste pomenutih feminističkih pravaca i u čemu nadomešta njihove propuste jeste: 1) objedinjena analiza objektivnih i subjektivnih struktura koje doprinose održanju postojećeg rodnog poretka; 2) muška dominacije jeste „transistorijska konstanta“, ali ona ima razvojnu dinamiku koja se ogleda u stalnom adaptiranju na izmenjene uslove

proizvodnje društvenog života i u neprestanom radu na održanju opšte vere u legitimnost pretpostavki na kojima počiva, te njena dinamika diktira istoričan naučni pristup, ali i saznavne instrumente koji mogu da demaskiraju brojne načine na koje se muška dominacija danas (re)konstruiše i reprodukuje; 3) i muškarci i žene tretiraju se kao žrtve rodnog poretka koji rođenjem zatiču i koji nužno prihvataju kao prirodan, ali i kao saučesnici u njegovom opstajanju i legitimisanju; 4) kritikuje se esencijalizam, bez upadanja u zamku romantizacije i idealizacije „prave ženske prirode“ što je svojstveno radikalnom feminizmu; 5) muška dominacija se ne vezuje isključivo za određenu društveno-ekonomsku formaciju, društveni sistem ... (što je odlika marksističkog feminizma), jer ona ima dužu istoriju od bilo kog načina proizvodnje, ali Burdije insistira da se ona posmatra s obzirom na društvenu strukturu koja je svojstvena nekom načinu proizvodnje, odnosno s obzirom na specifičnu konstituciju i dinamiku pojedinih polja društvenog prostora koja posreduju klasne i rodne podele; i 6) polja su poprišta borbi za akumulaciju kapitala specifičnog i važnog za dato polje, te ulog, odnosno dobit igre unutar nekog polja može biti ili/i ekonomski ili/i kulturni ili/i socijalni ili/i simbolički kapital ili/i kapital specifičan za dato polje; tako, položaj žena i strategije kojima mogu pribеći zavise od ukupne količine kapitala kojim raspolažu, od kompozicije tog kapitala i od evolucije količine i strukture kapitala u toku vremena, tj. od „društvene putanje i dispozicija (*habitus*) koje su se formirale u produženom odnosu sa nekom objektivnom strukturom mogućnosti“ (Bourdieu et Wacquant, 1992: 75). Na ovaj način, Burdije je, za razliku od predstavnika marksističkog i socijalističkog feminizma, vešto izbegao zamku ekonomskog redukcionizma, što je dalo veoma plodne rezultate u proučavanju ekonomije praksi i uloge koju žene imaju na tržištu simboličkih dobara.

Kritički osvrt

Budući da je ovom prilikom izostalo predstavljanje Burdijeove knjige *Vladavina muškaraca*, od kritičkog pogleda biće izuzeta teorijska stanovišta koja Burdije promoviše u tom delu, ali samo donekle, jer ih je nemoguće potpuno ignorisati. Najozbiljnija boljka Burdijeove teorijske postavke jeste ta što daje povod optužbama za strukturalizam. Reč je o njegovoj konceptualizaciji odnosa habitusa i polja, i strategija koje posreduju ovaj odnos. Uprošćeno rečeno, po Burdijeu, objektivne strukture proizvode habitus, koji determiniše i strukturira prakse koje reprodukuju objektivne strukture, ili, kako to još jednostavnije predstavlja sâm autor: „tip strukture $\times$ habitus $\times$ struktura“ (ova formula je ovde zloupotrebljena, jer autor pokušava da odbrani svoju teoriju od ovakvog pojednostavljivanja). Za Burdijea, društveni agenti nisu prosta emanacija strukture, niti su „male monade“ koje neuslovljeno i gotovo uvek racionalno deluju kako bi ostvarile lične interese. Društveni agenti su „determinisani samo u meri u kojoj se determinišu; ali kategorije opažanja i mišljenja koje su u osnovi te (samo)determinacije same su velikim delom determinisane ekonomskim i socijalnim uslovima svog konstituisanja“ (Bourdieu et Wacquant, 1992: 111), i tako, u stvari, „Burdijeovi“ društveni agenti

delujući kao *akteri* postaju *agenti*, te su optužbe za strukturalizam sasvim opravdane. Individualnu i kolektivnu istoriju obeležava korespondencija dispozicija i objektivnih uslova koji ih proizvode, ali, upozorava Burdije, ipak ne treba apsolutizovati kružni model društvene reprodukcije koji postoji samo u „graničnom slučaju kada su uslovi proizvodnje habitusa i uslovi njegovog funkcionisanja identični i homotetični“ (ibid.: 106). Međutim, ove optužbe su najmanje primerene kad je u pitanju njegova teorija roda. Premda muška dominacija ima „trajanje u promeni i pomoću promene“, premda se održava *razlika* između položaja muškaraca i žena i *struktura* rodnih odnosa ostaje nepromenjena, Burdije, uprkos takvoj jednoj konstataciji, dopušta mogućnost kolektivne akcije koja bi dovela do simboličke revolucije i „radikalne promene društvenih uslova proizvodnje dispozicija“. Burdije to ne kaže otvoreno, ali mi samo možemo zaključiti da bi avangardu simboličkog preobražaja činili oni koji poseduju zavidan kulturni kapital, odnosno obrazovni kapacitet i potencijal za radikalni obračun sa doksičnim mišljenjem. Istovremeno, on zagovara (stvarno) ukidanje, ili bar nadomeštanje nejednakih mogućnosti za sticanje kulturnog kapitala kao preduslov širenja kruga pojedinaca koji bi mogli biti učesnici u preobražaju misaonih i objektivnih struktura i podrška uspostavljanju nehijerarhijskog odnosa između rodova. On ne kaže ništa o tome da li bi kultura dominantne klase, tačnije njene dominirane frakcije, favorizovana kroz školski sistem, ali i van njega, adekvatno odgovorila tom izazovu, budući da ona po pitanju odnosa između polova ima krajnje pozitivne učinke (o tome svedoči stil života, kao i stavovi njenih pripadnika, na primer, u pogledu podela rada između polova). Povećanje broja kulturnih stvaralaca i konzumenata koji bi bili edukovana revolucionarna sila podrazumeva da kulturna dobra treba da budu podjednako distribuirana među svim klasama, što onda nameće potrebu za radikalnom restrukturacijom obrazovnog sistema. I to nas dovodi do Burdijeove analize školskog sistema, pored porodice ključnog mehanizma u reprodukciji rodnog poretka.

Naime, nalazi njegovih istraživanja daju Burdijeu za pravo da školski sistem vidi kao garant održanja dominacije, klasne i rodne, ali to ne znači da defavorizovane socijalne i polne kategorije ne mogu da putem obrazovanja sagledaju nepravednost vlastitog položaja i eventualno iznađu individualne strategije kojima bi ublažile njegove posledice, ili čak izigrale životni projekat koji im je pripisan na osnovu klasne, odnosno rodne pripadnosti. Međutim, to u velikoj meri zavisi od otvorenosti društva. Meklaren je 1987. godine sproveo istraživanje među studentima u Kanadi, a za nas su interesantne studentkinje iz radničke klase koje su sebe predstavljale kao individue, nekad kao pobunjenike. One nisu pasivno prihvatale vrednosti i ideale koje su im predočavali roditelji i profesori. Aktivno su se borile protiv perspektive „poslova-čorsokaka“ i „ženskih geta“. Meklaren je zaključio da uzrok njihovog neuspeha da se odupru očekivanjima koja su im nametana leži u društvenoj strukturi koja im je ostavila „malo prostora za manevar“, a ne u socijalizaciji u ženske uloge koja je obeležila njihova kasnija iskustva (Ollenburger and Moore, 1992: 140).

Burdije je previše pažnje posvetio telesnom ospoljavanju dispozicija, detaljno ih opisujući. Tačno je da se rodni poredak najvidljivije potvrđuje kroz rad na feminizaciji ženskih i na maskulinizaciji muških tela, ali teba istaći, jer Burdije je propustio to da učini, da ispoljavanje ženskosti ne znači uvek nesvesno pristajanje na prećutno propisanu disciplinu tela, već doprinosi potvrdi muške dominacije samo ukoliko ženskost i seksualnost jesu dominantna, čak jedina odrednica identiteta. Uz to, sve je više primetan trend feminizacije muških tela, odnosno pojava metroseksualaca koji, uprkos ili možda baš zahvaljujući preteranoj pažnji koju poklanjaju nezi vlastitog tela, postaju oličenje muškosti i muževnosti. Dakle, manje je bitno kakve su te intervencije na telu koje preduzimaмо kako bismo se prilagodili kolektivnim očekivanjima – one se tokom vremena menjaju. Mnogo je važnije otkriti na koji način nastaje određena definicija muškosti, odnosno ženskosti, kako biva prepoznata i prihvaćena.

Videli smo da je po Burdijeu primarna socijalizacija presudna u sticanju sistema dispozicija. Međutim, iako je podrobno prikazao distingvirane stilove života porodica koje pripadaju različitim klasama, on je nedovoljno pažnje posvetio praksama socijalizacije koje su specifične za svaku klasu, načinu na koji se stil života prenosi na decu i na koji se odnosi između supružnika odražavaju na shvatanje dece o odnosima i ulogama polova u porodici i društvu. Da je samo poredio, kao što to čini Anđelka Milić, tri istorijska tipa porodice – premodernu, modernu i postmodernu – na osnovu više aspekata porodičnog života (domaćinstvo, brak, podela rada među polovima i odnosi polova, odnos prema detetu i međugeneracijski odnosi, upravljanje porodicom i odnosi autoriteta, odnos porodica – država – društvo; Milić, 2001: 327-330), uočio bi tendenciju „demokratizacije“ odnosa u porodici i socijalizacijske obrasce koji idu u prilog ukidanju rodne hijerarhije. Na sinhronijskoj ravni ova tri tipa porodice koegzistiraju; postmoderna porodica je tek u začetku i nejednako je distribuirana među klasama, ali neki socijalizacijski obrasci koji su joj svojstveni, makar delimično, prelaze klasne granice i mogu se uočiti i među dominiranim klasama. Ako se trend nastavi, to će imati pozitivan učinak na odnos između rodova. Takođe, danas je primetan i trend koji neki vide kao dokaz „sloma porodice“, što je pomalo dramatiзовано viđenje. Naime, sve je više alternativnih porodičnih formi (to i Burdije zapaža), sve više ljudi živi u kohabitaciji (mada Volas smatra da je to uvod u brak i da ta forma odražava realnost nuklearne porodice koja podrazumeva i seksualnu vernost), sve je više dece koja odrastaju u jednoroditeljskim porodicama (u Velikoj Britaniji 1972. godine one čine 8% svih porodica sa decom kao izdržavanim licima, a 1992. godine 21%; Abbott and Wallace, 1997: 148-149). Burdije ovo ne vidi kao opasnost po poredak rodova, i tačno je da je nuklearna porodica i dalje parametar „normalnosti“, a da jednoroditeljske porodice zbog loše ekonomske situiranosti doprinose toj slici (čak se govori o feminizaciji siromaštva, jer ovu kategoriju čine uglavnom žene koje same neguju i izdržavaju decu, često bez podrške njihovih očeva ili svoje rodbine), da su gay brakovi, otvoreni brakovi... još uvek privilegija onih koji mogu da ih priušte jer umanjeње simbolič-

kog kapitala nadoknađuju na drugim poljima. Ali, bitno je da nuklearna porodica, kao važan mehanizam reprodukcije muške dominacije, nije ili neće biti shvaćena kao jedini i „prirodan“ obrazac zajedničkog življenja.

Da je Burdijeov pristup bio više istoričan i da je pokazao kompleksnost društvenih procesa koji potvrđuju i razvijaju žensku subordinaciju, njegovi teorijski navodi bi bili uverljiviji, što ne znači da oni nisu tačni. Tako pri objašnjavanju položaja žena u podeli rada u domaćinstvu i na tržištu rada, kada ove dve sfere razmatra odvojeno, on dobro zapaža na koji način je strukturisana potčinjenost žena. Ali, kada ih dovodi u vezu, nije baš razjašnjen odnos načina produkcije i reprodukcije; „samo pod uslovom da se analiziraju prinude koje struktura kućnog prostora (aktuelnog ili potencijalnog) vrši na strukturu profesionalnog prostora (preko, na primjer, predstave o nužnoj, neizbježnoj, ili prihvatljivoj razlici između položaja muža i položaja supruge) može se razumjeti istovjetnost struktura muških i ženskih položaja u različitim društvenim prostorima“ (Burdje, 2001: 146). Stiče se utisak da je logika legitimisanja rodnih podela prosto prenet na tržište rada. Međutim, Burdije uopšte ne problematizuje ulogu načina proizvodnje koji posreduje između ova dva društvena domena, mada ne treba otići u drugu krajnost i u kapitalizmu videti jedinog krivca za institucionalizaciju rodnih podela. Dalje, Burdije uviđa da i onda kada neka žena ima, zahvaljujući visokom obrazovanju, dobro plaćeno zanimanje, njene šanse za napredovanje su umanjene činjenicom da je žena: ona stalno mora da opravdava poziciju koja joj je dodeljena, a simbolički kapital će biti uvek vezivan za mogućnost ostvarenja na porodičnom planu, bez obzira na poslovne uspehe. Naravno da je njihov položaj neopravdano otežan i da stalno moraju da se bore sa preprekama za promociju, ali je Burdije mogao da istakne da se njihove teškoće ne mogu porediti sa teškoćama koje imaju žene koje se bore da zadrže posao sa skraćenim radnim vremenom, zatim starije žene koje u njihovo vreme nisu mogle da steknu kvalifikacije koje se danas traže na tržištu rada, jednoroditeljske porodice u kojima su uglavnom majke staratelji, imigrantkinje... Žene dominantne klase i sitne buržoazije se često susreću sa diskriminacijom na poslu, ali imaju sredstava da nađu individualna rešenja za brigu o deci i rad u domaćinstvu (dovoljno je da unajme kućnu pomoćnicu). Žene dominirane klase nemaju izbora, jer ne mogu da ga priušte i moraju da vode računa o deci, muževima ukoliko ih imaju i kućnim poslovima, te su prinuđene da suze opseg poslova koje mogu da obavljaju, jer zahteve posla moraju da usaglase sa periodom koji njihova deca provode u školi, a muževi na poslu. S tim u vezi, Burdije uopšte nije razmatrao problem ukrštanja profesionalne putanje i majčinstva, niti institucionalne aranžmane koji treba da obezbede rešenje za ovaj problem. A ovo pitanje je veoma važno – na primer, u Francuskoj su gotovo opšta dostupnost predškolske brige o deci i veliki broj sati koja deca provode u odgovarajućim ustanovama omogućili majkama da obavljaju poslove sa punim radnim vremenom, dok je u Velikoj Britaniji mala zastupljenost predškolskih ustanova uslovala pojavu velikog broja žena koje rade poslove sa skraćenim radnim vremenom; treba istaći da ponekad i speci-

fični kulturni faktori mogu uticati na korišćenje mogućnosti koje pružaju državne ustanove, jer je u Irskoj postojanje velikog broja predškolskih ustanova praćeno malom zaposlenošću žena (Abbott and Wallace, 1997: 209).

Burdije kaže da su žene vezane za levu ruku države i da su one najbrojniji korisnici socijalne zaštite, te smatra da bi žene bile najviše oštećene ukidanjem ili restrikcijom regulativne uloge države (ovakav njegov stav svedoči o blagonaklonijem odnosu spram države od onog koji je imao 60ih godina). Njegov apel za očuvanje zaštitničke uloge države jeste, verujemo, krajnje dobronameran. Međutim, ne treba se zavaravati pa pomisliti da država svojim protektivnim i egalitarnim zakonodavstvom želi samo da pomogne ženama. Kada je 80ih godina prošlog veka u Francuskoj došlo do krize zapošljavanja, intervencija države je favorizovala i ohrabrila zapošljavanje žena sa pola radnog vremena i time direktno uticala na obrasce aktivnosti žena i indirektno proizvela jačanje tradicionalne podele rada u domaćinstvu (Feuvre and Andriocci, 2002: 279). Uz to, u socijalnu politiku države može biti, a danas uglavnom jeste, umetnuta konzervativna ideologija koja ženu prvenstveno tretira kao majku.

Na kraju, da je Burdije, kojim slučajem, svoje bavljenje rodnim odnosima upotpunio i kvalitativnim istraživanjem, razrešio bi nam neke nedoumice. Na primer, kroz jedno takvo istraživanje bismo mogli saznati da li žene zaista oblikuju svoju praksu na način nesvesnog automatizma, vođene interiorizovanim i inkorporiranim strukturama ili je, ipak, reč o manje ili više svesnim postupcima (kod Burdijea se pristanak na postojeći rodni poredak formira na nivou individualnog i kolektivnog nesvesnog, ali ponekad on dopušta da se „prepoznate, ali ne-spoznate“ pretpostavke na kojima počiva muška dominacija „polusvesno“ usvajaju i potvrđuju u praksi). Burdije nam žene predstavlja kao tamničare i samičare u poretku koji ih zarobljava; one kao da su vođene silom koja ih prevazilazi – naravno da Burdije nastoji da nas ubedi u suprotno i da nam pokaže da su njihovi životi svet koordinata i (praktične) logike, ali čak i ovako predočeni, oni su veoma udaljeni od racionalnog. Lik Boltanski sa pravom zamera Burdijeu što ljude tretira kao „kulturne idiote“, dok, naprotiv, „oni poseduju kapacitet da misle svoje delanje ustanovljujući dijalektiku opšteg i posebnog“ (Mounier, 2001: 212). Dalje, kvalitativna studija bi nam pomogla da razlučimo da li njihovu praksu dominantno oblikuju klasne ili rodne dispozicije, što bi nam, recimo, pojasnili odgovori na pitanja da li kuvaju zato što je to najjeftinije rešenje, zato što vole da kuvaju za ukućane, ili su, prosto, tako navikle i smatraju da je to njihova dužnost, pa onda, da li bi se hranile u restoranu kada bi to mogle da priušte... Interesantno je pomenuti da su mnoge domaćice koje je En Oukli (Oakley, 1974) intervjuisala izjavljivale da su, kada su se udale, želele da imaju decu kako bi pobegele od dosadnih poslova, a mnoge od njih su naglašavale da je biti domaćica još dosadnije i da ne mogu da dočekaju da se vrate na posao (Abbott and Wallace, 1997: 157). Beverli Skegs je, otvoreno priznajući, u nameri da „udahne život“ Burdijeovoj teoriji, sproveda istraživanje da bi ustanovila kako žene praktikuju i doživljavaju svoju klasnu i rodnu pripadnost i izgrađuju vlastiti identitet. U pitanju je

longitudinalna studija koja je obuhvatila 83 bele žene iz radničke klase sa severozapada Engleske; istraživanje je trajalo 12 godina, od toga 3 godine je posvećeno posmatranju sa učestvovanjem, a pratilo je životnu putanju ovih žena od trenutka upisa na starateljski kurs na lokalnom koledžu, a zatim kroz obrazovanje, stupanje na tržište rada, udaju i zasnivanje porodice. Njeni nalazi pokazuju da klasa i rod zajedno i uvek zajedno konstituišu identitet ovih žena: „Žene nikada ne vide sebe samo kao žene; to je uvek objašnjavano kroz klasu“ (Skeggs, 1997: 90-91). Istraživanje je donekle demantovalo Burdijea. Naime, klasni položaj i klasni identitet, a sa njim nerazdvojno povezan rodni identitet, ne moraju da korespondiraju; socijalni položaj ne proizvodi nužno podešavanje prema zahtevima upisanim u njega i stečene dispozicije mogu da se ne uklapaju, da ne „odgovaraju“ položaju. Žene su u odgovorima isticale potrebu i želju da poboljšaju svoj podređen položaj kroz socijalnu promociju, one su bile nezadovoljne nužnostima koje proizlaze iz klasne i rodne pripadnosti i odricale su legitimnost slici „bele seksualizovane žene iz radničke klase“ koja im je pripisana na osnovu njihovog društvenog položaja. Ipak, Skeggs je pokazala da različita iskustva pozicioniranja u socijalnom prostoru i kategorizacije sa kojima se žene susreću i saživljavaju tokom životne putanje, proizvode različita prepoznavanja i vrednovanja sebe. Realizacija identiteta koji bi bio oslobođen svih objektivnih uslovljavanja zavisi od dostupnosti ekonomskog, kulturnog, simboličkog i socijalnog kapitala, dakle, ostaje socijalna privilegija.

Zaključak

Ukratko su izložene pohvale i prigovori koji se mogu uputiti Burdijeovoj teoriji roda i, posredno, njegovoj teoriji društva u celini. Kritike, ukoliko izgledaju malo preoštre, nikako ne umanjuju značaj Burdijeove teorije roda i doprinos koji je on dao razotkrivanju struktura, mehanizama i strategija koje proizvode poredak rodova i doprinose njegovoj „dezistorizaciji“. „U očima Burdijea, zadatak sociologije je da denaturalizuje i defatalizuje društveni svet, tj. da uništi mitove koji pokrivaju vršenje moći i ovekovečuju dominaciju“ (Bourdieu et Wacquant, 1992: 40). Demistifikujući mušku dominaciju kao simboličko nasilje, Burdije nam je demonstrirao kako se radikalnim antropološkim mišljenjem može sve dovesti u pitanje, svaka „očiglednost“ i svaka „prirodnost“, koja to nije. Pokazao nam je da je muška dominacija veoma kompleksan društveni fenomen i da iziskuje primeren teorijski i straziivački pristup koji će izraziti tu kompleksnost, a koji će, polazeći od objektivnih struktura kao strukturisanih (*opus operatum*) doći do principa njihovog strukturisanja kroz proizvodnu delatnost individualizovanih struktura nastalih interiorizacijom onih prvih (*modus operandi*). Potvrdio nam je da se rodni poredak ne može posmatrati i tumačiti nezavisno od društva i klasnih podela koje ga konstituišu. Ako posmatramo kao celinu Burdijeova dela koja su potpuno i dela koja su samo delimično posvećena problemu muške dominacije i ženske subordinacije, *i samo tada kada ih posmatramo kao celinu*, možemo slobodno reći da je ovaj autor značajno doprineo onome što on vidi kao misiju sociologije.

Međutim, Burdije nas na kraju ostavlja u svojevrsnoj intelektualnoj agoniji. On nam je nametnuo dilemu koju nije uspeo da razreši do kraja, a odnosi se na sâm predmet njegove teorije roda. Ostajemo zapitani nad time da li treba da budemo obeshrabreni njegovim zaključcima, jer, na kraju krajeva, muška dominacija jeste „transistorijska konstanta“? Ili, pak, treba da ignorišemo njegove nalaze i krenemo dalje, naoružani nadom da su promene, ipak i upkos svemu, moguće? Da li da se pomirimo sa činjenicom da je predmet onih (nas) koji su (smo) zainteresovani za proučavanje položaja žena u klasno i rodno podeljenim i hijerarhizovanim društvima beznađežno nepromenljiv u svojoj promenljivosti, dakle, gotovo statičan, ili treba da registrujemo i najmanje, mikroskopske promene i pomake, kako bi nam jednog dana pogled sa distance, eventualno, pružio sliku o radikalno izmenjenom stanju našeg predmeta? Odgovor je, i jedno i drugo. Pomiriti, kako to sugeriše Gramši, pesimizam intelekta i optimizam volje; „sveprisutnost dominacije niukoliko ne isključuje mogućnost relativne demokratizacije“ (Bourdieu et Wacquant, 1992: 41). U kontekstu strukturnih konstanti istraživati tendencije koje ih potkopavaju. Polazeći od Burdijea, idemo dalje.

Literatura

- Abbott, Pamela and Wallace, Claire (1997): *An Introduction to Sociology. Feminist Perspectives*, London and New York: Routledge.
- Bonnewitz, Patrice (2002): *Premières leçons sur la sociologie de P. Bourdieu*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Bourcier, Marie-Hélène (2003): „La fin de la domination (masculine): pouvoir des genres, féminismes et post-féminisme“; http://www.multitudes.samizdat.net/article.php3?id_article=364.html
- Bourdieu, Pierre et Passeron, Jean-Claude (1970): *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1976): „Les modes de domination“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 2-3: 122-132.
- Bourdieu, Pierre et Saint-Martin, Monique de (1977): „Remarques provisoires sur la perception sociale du corps“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 14: 51-54.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1980): *Le sens pratique*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1982): *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Paris: Librairie Arthème Fayard.
- Bourdieu, Pierre et Passeron, Jean-Claude (1985): *Les héritiers. Les étudiants et la culture*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1985): „Effet de champ et effet de corps“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 59: 73.

- Bourdieu, Pierre et Wacquant, Loïc J. D. (1992): *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*, Paris: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1994): *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Paris: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1998): „De la domination masculine. La lutte féministe au coeur des combats politiques“, *Le Monde diplomatique*, 14/08/98, p. 26, <http://www.monde-diplomatique.fr/1998/08/BOURDIEU/10801.html>
- Bourdieu, Pierre (2001): *Contre-feux 2. Pour un mouvement social européen*, Paris: Raisons d'agir.
- Bouveresse, Jacques (2003): *Bourdieu, savant & politique*, Marseille: Agone.
- Brisac, Geneviève, „Bourdieu, l'ami des femmes“, *L'Express*, 20/08/98, <http://www.homme-moderne.org/societe/socio/bourdieu/SE980820.html>
- Burdije, Pjer (1977): „Simbolička moć“, *Kultura*, br. 38: 23-30.
- Burdije, Pjer (1998): „Društveni prostor i simbolička moć“, u: Spasić, Ivana (ur.): *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 143-158.
- Burdije, Pjer (1999): *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer (1999): *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer (2001): *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Cabin, Philippe (2000): „Dans les coulisses de la domination: la sociologie de Pierre Bourdieu“, u: Cabin, Philippe et Dortier, Jean Francois (coordonné par): *La sociologie, histoire et idées*, Auxerre Cedex: Sciences Humaines Éditions.
- Charles, Nickie (1993): *Gender Divisions and Social Change*, Harvester Wheatsheaf.
- Craib, Ian (1992): *Modern Social Theory: from Parsons to Habermas*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Éribon, Didier (1998): „La reproduction du macho“, *Le Nouvel Observateur*, <http://www.homme-moderne.org/societe/socio/bourdieu/presse/obs0998.html>
- Filipović, Mileva (2001): „Sociologija smeta“, predgovor u: Burdije, Pjer: *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Feuvre, Nicky Le and Andriocci, Muriel (2002): „Chapter 5: FRANCE“, u: Griffin, Gabriele (ed.): *Women's Employment, Women's Studies, and Equal Opportunities 1945-2001. Reports from nine European Countries*, Hull: The University of Hull.
- Fowler, Bridget (2003): „Pierre Bourdieu and La Domination Masculine“, *Iran Bulletin* <http://www.iran-bulletin.org/mascul.html>.

- Lalman, Mišel (2004): *Istorija socioloških ideja, Tom 2. Od Parsonsa do savremenih sociologa*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lechte, John (1996): *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, London, New York: Routledge.
- Marshall, Gordon (1997): *Repositioning Class. Social Inequality in Industrial Societies*, London and New Delhi: Sage Publications.
- Milić, Andjelka (2001): *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, Beograd: Čigoja štampa.
- Mounier, Pierre (2001): *Pierre Bourdieu, une introduction*, Paris: Pocket/La Découverte.
- Nemanjić, Miloš (1976): „Pjer Burdije“, *Kultura*, br. 32: 90-115.
- Ollenburger, Jane C.& Moore, Helen A. (1991): *A Sociology of Women: The Intersection of Patriarchy, Capitalism, and Colonization*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Pajević, Milica (1999): Pogovor u: Burdije, Pjer: *Nacrta za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 245-254.
- Papić, Žarana (1997): *Polnost i kultura*, Beograd: Prosveta.
- Parker, Noel and Sim, Stuart (ed.) (1997): *The A-Z Guide to Modern Social and Political Theorists*, London: Prentice Hall: Harvester Wheatsheaf.
- Perrot, Michelle, „Femmes, encore un effort“, *Libération*, 27/08/98, <http://www.homme-moderne.org/societe/socio/dominati/mperrrot.html>
- Stanković, Peter (2000): „Practice, Habitus and Field: Pierre Bourdieu's Sociological Theory as an Attempt at Theoretical Integration“, *Sociologija*, god. XLII, br. 4: 617-636.
- Spasić, Ivana (1998): „Interpretativna sociologija: izazovi razumevanja društvenog sveta“, predgovor u: Spasić, Ivana (ur.): *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 5-32.
- Spasić, Ivana (2004): *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Skeggs, Beverley (1997): *Formations of Class and Gender. Becoming Respectable*, London and New Delhi: Sage Publications.
- Télérama, 25 juillet 1998, „La Domination masculine: L'Homme décide, la femme s'efface“, http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination1.asp
- Télérama, 1 août 1998, „La Domination masculine: Il manquera toujours la moustache“, http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination2.asp
- Télérama, 8 août 1998, „La Domination masculine: Le corset invisible“, http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination3.asp
- Télérama, 15 août 1998, „La Domination masculine: La transgression gay“, http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination4.asp

- Télérama, 22 août 1998, „La domination masculine: L'île enchantée“ http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination5.asp
- Tomanović, Smiljka (1993): „Socijalizacija kao praksa socijalne reprodukcije u delima Entoni Gidensa i Pjera Burdijea“, *Sociološki pregled*, Vol. XXVIII, No.1-4: 303-315.
- Tomanović-Mihajlović, Smiljka (1997): *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Vulf, Virdžinija (2004): *Ka svetioniku*, Beograd: Kompanija Novosti.
- Walby, Silvia (1997): *Gender Transformations*, London and New York: Routledge.
- Wallace, Martin (2003): A Disconcerting Brevity: Pierre Bourdieu's Masculine Domination, <http://www.iath.virginia.edu/pmc/text-only/issue.503/13.3wallace.txt.htm>

LA THÉORIE DE LA DOMINATION MASCULINE CHEZ BOURDIEU

Résumé: Le plus souvent la question du rapport entre les genres chez Bourdieu est liée à son livre *La domination masculine*. L'analyse des structures objectives qui accomplissent la reproduction des rapports entre les genres est vraiment modeste dans le livre mentionné. Dans les oeuvres de cet auteur publiés avant la publication de *La domination masculine* le traitement détaillé des structures objectives c'est-à-dire des mécanismes comme famille, École, Église et État qui sont intermédiaires dans les rapports de domination et qui tiennent la structure des rapports entre les genres est presque toujours présent. Cet aspect de l'exploration de la domination masculine de Bourdieu est présenté justement dans ce travail. Une attention particulière est prêtée à la liaison des rapports entre les classes et entre les genres et aussi à l'étude de ces rapports à travers la famille, l'école, le marché du travail, le marché des échanges linguistiques, les goûts et les styles de vie. On a donné une analyse courte des portées et des manques de la théorie du genre de Bourdieu.

Mots clés: domination masculine, genre, classe.